

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

УДК 373.2.016:81 – 028.31:81'23

Г. М. Бондаренко

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МОНОЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Сьогодні у змісті дошкільної освіти відбувається зміна пріоритетів від накопичення великої кількості знань до уміння їх свідомо застосовувати на практиці, усвідомлюючи зв'язки та значення явищ та предметів. З огляду на це, змінюється і рівень вимог, що висуваються дітям дошкільного віку. Так, на перший план виступає проблема монологічної компетенції дошкільників, що передбачає уміння складати різні типи розповідей, висловлювати власні думки, виявляти словесну творчість тощо. Але, монолог починається з наміру, з мотиву висловлювання, що виникає на тлі потреби у спілкуванні. Тому необхідним є створення певної основи, фундаменту, який складається із накопичених мовленнєвих умінь і навичок, мовних засобів, які їх забезпечуть. Саме тому увага багатьох фахівців (Л. Виготський, В. Гумбольдт, О. Леонтьєв, О. Лурія, Ж. Піаже, Н. Хомський та інші) прикута до процесу породження мовлення, витоків та природи мовно-мовленнєвої здібності людини.

Метою статті є характеристика психолінгвістичних аспектів розвитку монологічного мовлення дітей.

Проблема походження та розвитку мовлення завжди привертала до себе увагу багатьох фахівців різних галузей знань (психологія, філософія, лінгвістика тощо). Це пов'язано з тим, що мовлення включене в усі види діяльності дитини і поєднує у собі індивідуальну мовленнєву організацію та мовленнєвий досвід суспільства. Не дивлячись на це, спостерігається певна фрагментарність розробки цієї проблеми.

Найбільш логічне обґрунтування гіпотези щодо походження мовної здатності запропоновано Н. Хомським, який зазначав, що основною якістю мови є її новаторський характер, свобода від впливу зовнішніх стимулів, зв'язок із інтелектом, мисленням. Структуру мови науковець уявляє наступним чином. «Під час формування висловлювання (речення) у мисленні складається система суджень, яка виражає значення речення» [7, с. 39]. Цей фізичний сигнал і система суджень пов'язуються певними формальними операціями – граматичними трансформаціями. Розрізняючи поверхневу та глибинну структуру речень, Н. Хомський говорив про те, що перша містить таке розташування і взаємозв'язок слів, яке ми чуємо під час розмови. Ця структура прямо пов'язана з фізичним сигналом, в її основі лежить глибинна структура, яка визначається автором як «система категорій і складових, але більш

абстрактного характеру» [7, с. 40]. Таким чином, можна зробити висновок, що будь-яке висловлювання має певну структуру і до моменту говоріння проходить шлях від низки суджень, які поєднуються в одне висловлювання з метою вираження думки. Такий рух створює можливість для новаторського, вільного використання мови.

Досить цікавими є думки науковців щодо значення умовного та безумовного рефлексів як передумови розвитку зв'язного монологічного мовлення. Так, Л. Виготський обстоював думку про те, що в основі дитячого мовлення лежить вроджена реакція, спадковий рефлекс, який має назву безумовний. Цей рефлекс є основою, базою для наступного розвитку усіх умовних реакцій. Прикладом безумовного рефлексу, на основі якого виникає мовлення дорослої людини, можна назвати рефлекс крику, голосову реакцію дитини. Однак, поступово відбувається процес модифікації. «Повторюючись у відомих ситуаціях, поєднуючись у цих ситуаціях з умовними подразниками та входячи до складу цих ситуацій, голосові реакції дитини починають перетворюватися в умовні голосові рефлекси» [3, с. 164]. Оскільки голосова реакція пов'язана з певними зовнішніми враженнями, то з неупорядкованого цілого, до складу якого вона входить, поступово відокремлюється самостійно голосова реакція. Це відбувається наступним чином: із великої кількості неупорядкованих рухів, до складу яких входить і голосова реакція, все більше виокремлюється диференційована голосова реакція, яка і починає набувати центрального значення. Низка рухів відпадає і залишаються лише безпосередньо необхідні голосовій реакції міміка обличчя, плечей, рук [3, с. 165].

Підсумовуючи, можна сказати, що у розвитку дитини на перших етапах життя спостерігається своєрідний стрибок, перелом, завдяки якому відбувається підготовка до налагодження соціального та духовного контакту з оточуючими, що проявляється в оволодінні зв'язним мовленням і потребує від дитини взаємозв'язку із інтелектом, думкою.

В. Штерн підтверджує цю ідею, зазначаючи, що у більш старшому віці діти починають «винаходити» слова. Дитина засвоює, що кожна річ називається своїм словом. Тому дошкільник вдало об'єднує слово і річ таким чином, що слово, яке позначає річ, стає властивістю самої речі. Схожі ідеї знаходимо і у Л. Виготського. «У дитини, яка отримує від нас кожне конкретне слово, виникає безпосередній вузол (зв'язок) між даним словом і предметом, що йому відповідає. Цей зв'язок виникає природним шляхом» [3, с. 175].

Отже, процес розвитку мовлення дитини відбувається поступово і складається з певних структурних елементів. Ці елементи мають різну назву у різних галузях знань. Так, у психології це операції та дії, у дидактиці – навички та уміння, в оволодінні мовою – мовленнєві навички та уміння. Розглянемо детальніше ці поняття.

Мовленнєва навичка – це мовленнєва операція, яка здійснюється за оптимальними параметрами (повна автоматичність, відповідність нормі мови, нормальний темп виконання тощо). *Мовленнєве уміння* – це

мовленнєва дія, яка здійснюється теж за оптимальними параметрами (знання одиниць мови і правил їх поєднання, користування цими одиницями і правилами, використання наявних знань для вираження нової думки в новій ситуації).

Сформувані мовленнєву навичку – означає забезпечити правильну побудову і реалізацію висловлювання. Для повноцінного спілкування необхідним є вміння використовувати мовленнєві навички для того, щоб самостійно висловлювати власні думки, наміри, судження. В іншому випадку мовленнєва діяльність формується частково, у ланці її реалізації. Важливо, щоб дитина могла свідомо обирати поєднання мовленнєвих навичок в залежності від того в яких умовах протікає спілкування [6, с. 221].

Отже, процес становлення монологічного мовлення нерозривно поєднаний із вищезгаданими елементами. Оскільки, потребуючи розуміння із боку дорослого, дитина 5-річного віку вчиться визначати правильність власного висловлювання відповідно до мовного стандарту. Саме впродовж цього вікового періоду спостерігається засвоєння морфологічної, граматичної та синтаксичної будови рідної мови, а дитячі висловлювання стають схожими на коротку розповідь, що включає в себе фрази, які потребують узгодження більшої кількості слів.

У структурі (психолінгвістичній) оволодіння мовленням вирізняють кілька ланок. Проте, у багатьох авторів вона дещо різниться. На нашу думку, доречно розглянути структуру, запропоновану О. Леонтьєвим. Науковець виокремлює три елементи структури оволодіння мовленням: планування, реалізація плану та оволодіння мовою.

Планування (внутрішнє програмування) являє собою оперування осмисленими образами, яким приписуються певні функціональні ознаки.

Реалізація плану містить в собі кілька етапів.

Так, *тектограматичний етап* відповідає за кодування, яке проявляється у мінімальних звукових характеристиках. До цих характеристик поступово приєднуються додаткові семантичні ознаки, що реалізують принцип ієрархічної організації висловлювання: одні одиниці входять до більш крупних одиниць.

Мовна здатність вступає в силу, коли дитина повинна комбінувати мовні одиниці у висловлювання. Оскільки ситуації спілкування постійно змінюються, необхідно створювати нові фрази, комбінувати їх, по-новому поєднувати. Це призводить до утворення нових думок та їх вираження засобами мови. Саме цей момент дає поштовх до розвитку мовної здатності. І тоді найважливішим завданням стає навчання, формування у дитини цієї здатності, основою якої є семантичний компонент. Тому наступний, *фенограматичний етап*, проявляється у розподілі семантичних характеристик між двома або кількома одиницями і лінеаризації (розгортання) цих одиниць у відповідності зі структурою конкретної мови.

Етап синтаксичного прогнозування передбачає приписування похідному слову повного набору характеристик. Прогнозування на його

основі синтаксичної структури висловлювання і співвідношення з програмою. У разі співпадіння відбувається перехід до наступного слова. Якщо ж виникає неспівпадіння відбувається зміна прогнозу, правил переходу від програми до висловлювання або самої програми. Таким чином, можна говорити, що синтаксична структура висловлювання не є заданою з самого початку, а задана частково і вибудовується тільки в процесі генералізації висловлювання, яка розуміється як заміна слова з більш вузьким значенням на слово з ширшим значенням [6, с. 298].

Оволодіння мовою складається з двох компонентів: орієнтовні дії та дії оволодіння. П. Гальперін визначає орієнтовні дії як систему орієнтирів та вказівок, відомостей про всі компоненти дії. Навчання в цьому випадку відбувається з помилками, дія є не повністю усвідомлена. Це ще не сама діяльність, а система вказівок на те, як слід здійснювати цю діяльність. Як приклад, психолог наводить дії вчителя, який дає зразки слів і речень, аналізує те чи інше явище з учнем.

Дії оволодіння пов'язані з мовленням як системою позначення, як «певною дійсністю – дійсністю мови, закони якої дають про себе знати у вимогах зрозумілості іншим людям» [4, с. 182]. На думку П. Гальперіна, такі нові умови стають головним об'єктом орієнтації дитини, оскільки тепер потрібно не тільки розповісти про щось, а зробити це так, щоб це було зрозумілим для оточуючих, а не для самого себе.

Якщо ж неперервність, розгорнутість, логічна послідовність викладу повідомлення порушується, цілеспрямованої передачі інформації не відбувається. І, таким чином, дитина не може реалізувати потребу у перетворенні власних думок у продукти свого організму і повідомляти їх оточуючим.

Тому ми можемо зробити висновок, що оволодіння мовленням є складним та багатоаспектним явищем, яке багато в чому залежить від індивідуально-психічного стану того, хто говорить. Зв'язок мовленнєвого та розумового особливо відчутно проявляється під час формування монологічного мовлення, під час якого відбувається логічне, послідовне та змістовне викладення думок. Щоб ця послідовність не загубилася, дитині необхідно ясно уявляти об'єкт розповіді, уміти аналізувати, встановлювати відношення між предметами, підбитати влучні для вираження думки слова тощо. Тому доречно буде розглянути далі психічний компонент мовлення.

Досить цікаві ідеї з цього приводу висловлює І. Бодуен де Куртене, визначаючи, що мовлення як складне психічне явище складається з багатьох груп уявлень. До них належать фонації, психічний компонент (психофонетика) та церебрації (церебраційні уявлення).

Науковець зазначає, що у кожному промовлянні (фонації) необхідно враховувати дві сторони: одна з яких відображається у психічному центрі, а інша – у зовнішньому, периферійному. «Вивчення фонації може бути двояким: 1. вивчення суто фонаційного боку як фізичного явища, незалежно від мови у точному значенні цього слова;

2. вивчення психічного боку вимови, сторони уявлень, пов'язаних із живою мовою. Природно, що одне постійно пов'язується з іншим і відокремити одне від одного неможливо. Під час вивчення вимови як фізичного явища ми маємо справу зі звуками мови, а під час вивчення психічної сторони – з фонетичними уявленнями, з фонемами, а також з їх складовими частинами та поєднанням» [2, с. 353].

Психофонетика вивчає фонетико-акустичні уявлення як самі по собі, так і у зв'язку з іншими уявленнями (мовними та немовними). Дитина, оволодівши мовою свого народу, прагне до спілкування з оточенням. Проте, поруч із цим іде процес розвитку власної, індивідуальної мови, в якій засобами почуттів і особливостей голосу і реалізується спілкування, вплив на інших мовленням.

Під церебрацією І. Бодуен де Куртене розуміє мову взагалі: «це сторона психічна, тісно пов'язана з слуховими уявленнями та вимовою» [2, с. 212].

Саме у старшому дошкільному віці ці аспекти проявляються найдужче, оскільки формується фонематичне сприйняття, збільшується словниковий запас (приблизно 20 слів у день), значення слів уточнюється та збагачується. На основі мовленнєвого досвіду формується відчуття мови, відбувається розвиток граматичної будови мовлення.

Деякі схожі думки щодо індивідуальної організації мовлення знаходимо і у працях Л. Щерби. Мовознавець зазначав, що індивідуальна мовна система пов'язана з мовною системою, яка належить усій спільноті, через психофізіологічну мовленнєву організацію. Тому уявлення окремих людей несуть відбиток особистісного досвіду.

Говорячи про мову та мовлення, Л. Щерба визначав три аспекти мовних явищ: мовленнєва діяльність, мовна система, мовний матеріал. За Л. Щербою, мовленнєва діяльність – це процес говоріння та розуміння мовлення. Так, дослідник говорив про те, що процеси розуміння, інтерпритації знаків є не менш важливими, ніж процеси вимови звуків, говоріння. «Мовленнєва організація не може рівнятися сумі мовленнєвого досвіду даного індивіда, а повинна буди своєрідною переробкою цього досвіду» [8, с. 25].

Мовною системою є словник і граматики конкретної мови. Це те, що об'єктивно закладене у мовленнєвому матеріалі і те, що проявляється в індивідуальних мовленнєвих системах, які виникають під впливом цього мовленнєвого матеріалу. Зазвичай мовна система ототожнюється із психофізіологічною організацією людини, яка, в свою чергу, розглядається як система потенційних мовних уявлень. Саме через це, мова є психофізіологічним явищем, яке вивчається психологією і фізіологією. «У мовній системі ми бачимо певну соціальну цінність, де єдине і загальнообов'язкове для усіх членів даної суспільної групи, об'єктивно дане в умовах життя цієї групи» [8, с. 26 – 27].

Третім, останнім аспектом мовних явищ є мовний матеріал – сукупність усього, що говориться і розуміється в певній конкретній

обстановці в ту чи іншу епоху життя даної суспільної групи. До мовного матеріалу відносять тексти, рукописи, книги. Говорячи про мовну систему та мовний матеріал як різні аспекти мовленнєвої діяльності, Л. Щерба зазначав, що мовний матеріал поза процесами розуміння стає мертвим, саме ж розуміння поза організованим мовним матеріалом є неможливим [8, с. 27].

Підтримуючи ідеї Л. Щерби, В. Белянін відзначає наступний взаємозв'язок між мовленнєвою діяльністю та мовним матеріалом. «Мовна система виводиться з мовного матеріалу. Мовленнєва діяльність і виробляє мовний матеріал, несе в собі зміни мовної системи» [1, с. 19].

Оволодіння мовою – це не тільки засвоєнням мовних одиниць, а й правил їх створенням і засвоєнням. Для того, щоб пізнати усі ці правила необхідно постійно мислити, проводити аналіз, систематизацію та узагальнення цих правил. Тому розвиток мовлення є органічно пов'язаним із розумовим розвитком. Зв'язне висловлювання як продукт діяльності дошкільника дозволяє говорити про глибину мислительної діяльності. Це проявляється у володінні засобами виразності зв'язного монологічного мовлення (епітети, порівняння, метафори тощо).

Отже, можна говорити про те, що монологічне мовлення є досить складним, багатоаспектним та динамічним процесом, який складеться з багатьох структурних елементів та проходить у своєму розвитку низку послідовних етапів. Так, вже ранні вокалізації та голосові реакції створюють перші передумови для подальшого розвитку мовлення, яке орієнтоване на слухача, на передання власних емоцій та переживань. Монологічне мовлення нерозривно пов'язане із художньо-естетичним (може, краще емоційним) розвитком та є не тільки соціальним, а й психічним явищем, що дозволяє висловлювати власні думки оточуючим у зрозумілій для них формі, надаючи при цьому інформації емоційного забарвлення.

Список використаної літератури

- 1. Белянин В. П.** Психолінгвістика / В. П. Белянин. – М. : Флінта, 2008. – 232 с.
- 2. Бодуен де Куртене.** Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуен де Куртене. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 386 с.
- 3. Выготский Л. С.** Собрание сочинений: В 6-ти т. Т 3. Проблемы развития психики / Л. С. Выготский – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
- 4. Гальперин П. Я.** Введение в психологию / П. Я. Гальперин – М. : Книжный дом «Университет», 1999. – 332 с.
- 5. Леонтьев А. А.** Основы психолінгвістики: учебник для студентов высших учебных заведений / А. А. Леонтьев – М. : Академия, 2008. – 288 с.
- 6. Леонтьев А. А.** Речь и речевая деятельность в общей и педагогической психологии / А. А. Леонтьев – М. : Изд-во Московского психолого-социального института. – 2003. – 536 с.
- 7. Хомский Н.** Язык и мышление / Н. Хомский – М. : Изд-во Московского университета, 1968. – 123 с.
- 8. Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Ленинград: Наука, 1974. – 427 с.

Бондаренко Г. М. Психолінгвістичні аспекти розвитку монологічного мовлення дітей дошкільного віку

У статті схарактеризовано психолінгвістичні аспекти розвитку монологічного мовлення дітей дошкільного віку. Розглянуто провідні ідеї фахівців різних галузей знань щодо походження мовної здатності, структури оволодіння мовленням та етапів побудови висловлювання, індивідуальної організації мовлення. Розкрито компоненти оволодіння мовленням та зв'язок мовленнєвого розвитку з розумовим, що особливо відчутно проявляється під час формування монологічного мовлення, під час якого відбувається логічне, послідовне та змістовне викладення думок.

Ключові слова: монологічне мовлення, голосова реакція, мовленнєва діяльність, мовленнєва навичка, мовленнєве уміння, мовна система, мовний матеріал.

Бондаренко А. М. Психолінгвістические аспекты развития монологической речи детей дошкольного возраста

В статье охарактеризованы психолінгвістические аспекты развития монологической речи детей дошкольного возраста. Рассмотрены ведущие идеи специалистов различных отраслей знаний о происхождении языковой способности, структуры овладения речью и этапов построения высказывания, индивидуальной организации речи. Раскрыты компоненты овладения речью и связь речевого развития с умственным, что особенно ощутимо проявляется при формировании монологической речи, во время которого происходит логическое, последовательное и содержательное изложение мыслей.

Ключевые слова: монологическая речь, голосовая реакция, речевая деятельность, речевой навык, речевое умение, языковая система, речевой материал.

Bondarenko A. M. The Psycholinguistic aspects of development of monologue speech of children of preschool age

The psycholinguistic aspects of development of monologue speech of children of preschool age are described in the article. The leading ideas of specialists of the different fields of knowledge are considered about the origin of language ability, structures of capture by speech and the stages of construction of expression, individual organization of speech. The components of capture are exposed by speech and connection of speech development with mental, that especially perceptibly shows up at forming of monologue speech, during that there is logical, successive and rich in content exposition of ideas. Influence of early vocalizations and vocal reactions is found out on further development of broadcasting that is oriented to the listener, on the transmission of own emotions and experiencing. Also in the article, identifying of the speech system is considered with psychology and physiology organization of man. It is examined as a system of potential speech

presentations. Therefore speech is the phenomenon that studies psychology and physiology.

Key words: monologue speech, vocal reaction, speech activity, speech skill, speech ability, language system, speech material.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2016 р.

Прийнято до друку 29.02.2016 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Харченко С. Я.

УДК 376-056.34:616.896(045)(477)=161.2

Г. Д. Гончар

ПЕРВИННА ЛОГОПЕДИЧНА ДІАГНОСТИКА ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ АУТИЧНОГО СПЕКТРА

Діагностика стану комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з розладами аутичного спектра (РАС) є складним процесом, який базується на міжпредметних зв'язках та вимагає від учителя-логопеда розуміння структури цього первазивного порушення, його впливу на формування особистості дитини, на її соціалізацію.

Планування та проведення логопедичного обстеження дітей з РАС залишається актуальною проблемою сучасної логопедії, корекційної педагогіки та спеціальної психології, тому що потребує створення спеціальних умов для дитини і спеціальної кваліфікації від вчителя-логопеда. Частково це проблемне питання розглядається у працях О. Доленко, С. Морозової, Т. Морозової, А. Хаустова. Розвиток імпресивного та експресивного мовлення дітей з аутизмом описаний Л. Нурієвою. Проте у науковій літературі увага переважно приділяється корекційній роботі, а діагностичний етап висвітлено недостатньо.

Метою даної статті є виклад базових характеристик вчителя-логопеда, який проводитиме діагностику дитини з РАС; опис шкали та етапів комунікативного розвитку дитини з аутизмом, які можуть стати діагностичними критеріями при проведенні логопедичного обстеження дітей цієї категорії.

Вчитель-логопеда, який здійснює обстеження дитини з РАС повинен:

- мати знання про особливості пізнавального, емоційного, соціального, моторного розвитку дітей раннього, дошкільного та шкільного віку;
- знати діагностичні критерії аутизму (МКХ-10, DSM –V);
- знати скринінгові процедури: модифікований список контрольних питань для діагностики аутизму у дітей раннього віку (Modified Checklist for Autism in Toddlers – M-CHAT); дитячу рейтингову шкалу аутизму (Childhood Autism Rating Scale, Second Edition – CARS 2);